

पठारे यांच्या कादंबऱ्या

वासुदेव सावंत

१९६२-६३ च्या सुमारास मराठी कादंबरीने एक नवे वळण घेतले, आणि त्यापुढील १५-२० वर्षांत अनेक उत्तम कादंबऱ्या मराठीत निर्माण झाल्या; परंतु १९८० नंतर मात्र कादंबरी निर्मितीचा हा जोम ओसरलेला दिसतो. नेमाडे-भाऊ पाध्ये यांच्यानंतर मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात महत्त्वाची भर घालणारे कादंबरीकार कोणते? या प्रश्नाचे उत्तर कितीही उदाहरणे द्यायचे ठरविले तरी अशा कादंबरीकारांची संख्या एका हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकी अल्प आहे, ही वस्तुस्थिती मान्यच करावी लागते. या अत्यल्प कादंबरीकारांमध्ये श्री. रंगनाथ पठारे यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. प्रा. अविनाश सप्रे यांनी '१९८० ते १९९० या दशकातील कादंबरी' या निबंधामध्ये ऐंशीच्या दशकाने दिलेला कादंबरीकार म्हणून पठारे यांचा निर्देश केलेला आहे. तो यथार्थच म्हणावा लागेल. श्री. भालचंद्र नेमाडे यांनीही नव्या पिढीतले लक्षणीय कादंबरीकार म्हणून रंगनाथ पठारे यांचा उल्लेख मुलाखतीमध्ये केलेला होता. या दोन्ही समीक्षकांच्या मतांचा इथे संदर्भ देण्याचे कारण असे की त्यावरून आजच्या मराठी कादंबरीचा विचार करताना पठारे यांच्या कादंबऱ्यांचा प्राधान्याने विचार करणे आवश्यक आहे, हे लक्षात येते. कादंबरीलेखनामध्ये पठारे यांनी हे जे यश मिळविलेले आहे, त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधामध्ये केलेला आहे. त्यांच्या कादंबरीच्या ठळक वैशिष्ट्यांची नोंद घेण्याचा हा प्रयत्न आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये त्यांच्या एकूण पाच कादंबऱ्या विचारात घेतलेल्या आहेत; त्या अशा १) दिवे गेलेले दिवस २) रथ ३) चक्रव्यूह ४) टोकदार सावलीचे वर्तमान आणि ५) हारण. प्रस्तुत निबंध लिहितोपर्यंत पठारे यांची 'ताम्रपट' ही नवी बृहत् कादंबरी उपलब्ध झालेली नसल्याने तिचा विचार करता आलेला नाही. त्यामुळे या निबंधात नोंदविलेले निष्कर्ष आणि निरीक्षणे वरील पाच कादंबऱ्यांपुरतीच मर्यादित आहेत.

रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबरीचा विचार करताना प्रथमतःच एक गोष्ट ध्यानी घ्यावी लागते ती अशी की साठोत्तरी कादंबरीच्या टप्प्यानंतर उदयाला आलेली ही कादंबरी आहे. मराठी कादंबरी परंपरेचा हा पूर्वकालीन संदर्भ लक्षात घेतल्यास सकृत्दर्शनीच पठारे यांच्या कादंबरीसंबंधी काही प्राथमिक वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. एखाद्या भाषेतील कोणताही महत्त्वाचा लेखक संवादी किंवा विरोधी अशा नात्याने त्या भाषेतील वाङ्मयपरंपरेशी जोडला गेलेला असतोच. त्यामुळे परंपरेच्या संदर्भात त्या लेखकाच्या साहित्याकडे पाहणे ही एक अभ्यासाची दिशा असू शकते. या दिशेने विचार करताना पठारे यांच्या कादंबरीबाबत साठोत्तरी मराठी कादंबरीचा संदर्भ महत्त्वाचा ठरतो. साठोत्तरी कादंबरी मराठीमध्ये 'नवकादंबरी' या नावाने ओळखली गेलेली आहे. मराठी कादंबरीच्या विकासात या 'नवकादंबरी'ने काही नव्या वाटा निर्माण केल्या आणि रूळविल्या; कादंबरी ह्या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपाबाबत काही नव्या संकल्पना रुजविल्या. 'नवकादंबरी'ने निर्माण केलेल्या या नव्या वाटा आणि संकल्पना आपाततःच आत्मसात करून पठारे यांची कादंबरी निर्माण झालेली आहे.

नवकादंबरीने मराठी कादंबरीतील शैलीविषयक सांकेतिकता दूर करून वास्तवचित्रणाला महत्त्व दिले आणि वास्तवाकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी दिली, मराठी कादंबरीत आधुनिक जाणिवेचा आविष्कार केला, कादंबरीमध्ये खुल्या संरचनांचा वापर करून कादंबरीचा आकृतिबंध लयचिक बनवला. नवकादंबरीने दिलेली ही सामर्थ्ये पचवून रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबरीने स्वतःचे असे एक स्वतंत्र रूप सिद्ध केलेले आहे.

पठारे यांची कादंबरी ही मूलतः वास्तववादी वळणाचीच कादंबरी आहे. पण या कादंबरीतील वास्तवचित्रण हरिभाऊ आपटेप्रणीत वास्तववादापेक्षा वेगळे आहे. मराठी कादंबरीच्या वास्तववादी परंपरेत एका बाजूला हरिभाऊंची कादंबरी आणि दुसऱ्या बाजूला 'सात सक्कं त्रेचाळीस' सारखी कादंबरी अशी दोन टोकाची उदाहरणे दाखवून देता येतात. पठारे यांच्या कादंबरीतील वास्तवचित्रण या दोन्हीपेक्षा वेगळ्या प्रकारचे आहे. मानवी वास्तवाच्या बाह्य संदर्भानांच अधिक प्राधान्य देऊन वास्तवाचे केवळ वस्तुनिष्ठ आकलन त्यांची कादंबरी करीत नाही, तसेच वास्तवाचे केवळ व्यक्तिनिष्ठ असे अतिरिक्त आंतरिकीकरणही पठारेंच्या कादंबऱ्यांमध्ये आढळत नाही. मानवी जीवनाचे आंतरिक वास्तव आणि त्याचे बाह्य संदर्भ हे दोन परस्परभिन्न घटक नसून त्या दोन्ही घटकांच्या अपरिहार्य एकात्मतेतूनच वास्तवाचे रूप सिद्ध होत असते. या सार्थ जाणिवेतूनच पठारे यांच्या कादंबरीत वास्तवाचे आविष्करण झालेले दिसते. म्हणूनच त्यांची कादंबरी केवळ सामाजिक प्रश्न मांडणारी कादंबरी ठरत नाही, त्याचप्रमाणे अतिवास्तववादी, मनोविश्लेषणवादी किंवा अब्सर्ड कादंबरी अशा गटातही तिला बसविता येत नाही.

पठारे यांची कादंबरी घटनाप्रधानतेपेक्षा व्यक्तीला, व्यक्तीच्या अस्तित्त्वविषयक समस्यांना प्राधान्य देणारी कादंबरी आहे, हे खरेच! पण या समस्यांची मुळे केवळ व्यक्तिगत जीवनात किंवा व्यक्तीच्या मानसिकतेत असतात असे नसून व्यक्ती ज्या पर्यावरणाचा भाग असते, त्या सभोवतालचा संदर्भ व्यक्तीच्या समस्येला असतो, याचे अचूक भान पठारे ठेवतात. म्हणूनच वर उल्लेख केल्याप्रमाणे वास्तवाच्या आंतरिक आणि बाह्य घटकांची एकरूपता त्यांच्या कादंबऱ्यांतून प्रत्येकाला येते. उदाहरणार्थ 'रथ' या कादंबरीत रावसाहेब निकम या लेखकाच्या मनातील अंतर्द्वंद्वीय मांडणी प्राधान्याने केलेली आहे; पण ते ज्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात वाढतात आणि वावरेतात त्या पर्यावरणातच त्यांच्या मानसिक संघर्षाची बीजे रुजलेली आहेत. 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' मधली प्रा. भांगरे यांच्यापुढे निर्माण झालेली समस्या एका बाजूने

पाहिल्यास त्यांच्या वैशिष्ट्य संवेदनशीलतेची निगडित आहे. पण दुसऱ्या बाजूने पाहिल्यास या समस्येचं स्वरूप सामाजिकच आहे, असे म्हणता येते. त्यांची संवेदनशीलताही त्यांच्या मध्यमवर्गीय सामाजिक स्थानाशी आणि पैशाशी निगडित आहे. प्रा. भांगरे यांच्या वर्तमानावर ज्या भूतकाळाची टोकदार सावली पसरलेली आहे, तो भूतकाळही त्यांच्या अस्तित्वाचा सामाजिक संदर्भच निश्चित करणारा आहे. 'आपण एका नासक्या उठवळ बंशात जन्म घेतला आहे. यापेक्षा वेगळं असं आपल्या नशिबी काय असणार?' या प्रा. भांगरे यांच्या उद्गारातून त्यांच्या समस्येचा वांशिक-सामाजिक संदर्भ स्पष्ट होतो.

व्यक्तीला तिच्या बाह्य वास्तवाच्या संदर्भात पहाणे या वैशिष्ट्याचा परिणाम पठारे यांच्या कादंबऱ्यांच्या रचना स्वरूपावरही झालेला दिसतो. एकीकडे कादंबरीतील प्रमुख पात्रांच्या व्यक्तिगत जीवनातील घटितांचे चित्रण करित असतानाच दुसरीकडे पात्र ज्या बाह्यवास्तवाचा भाग आहे, त्या बाह्यवास्तवाचे स्वरूप उभे करणाऱ्या अन्य घटनापात्रांचे चित्रण करणे, ही पद्धती पठारे यांच्या कादंबऱ्यात दिसते. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये आशयसूत्रांचा अनेक पदरीपणा दिसतो आणि त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या संरचना बंदिरत व एकेरी न रहाता त्या बहुपेडी व संदर्भसंपृक्त बनलेल्या दिसतात. आशयसूत्रांचा अनेकपदरीपणा हा पठारे यांच्या सर्वच कादंबऱ्यांचा एक व्यवच्छेदक विशेष ठरतो. उदा. रावसाहेब निकम यांच्या मनातील आंतरिक संघर्षांचे चित्रण हे 'रथ' कादंबरीचे प्रमुख आशयसूत्र आहे. त्यांच्या मनातील या संघर्षांची तीव्रता क्रमाने वाढत जावून शेवटी या मानसिक उद्रेकाचा स्फोट कसा होतो, हे विविध घटनांमधून दाखवले जाते तर दुसरीकडे विविध वृत्ती-प्रवृत्तीचे संपादक, लेखक, समीक्षक, बाइमपीन चळवळीतील कार्यकर्ते मराठीतील विविध साहित्यप्रवाह आणि साहित्यिक गट, वाङ्मयीन चर्चा आणि वाद-विवाद इ. च्या माध्यमातून मराठी वाङ्मयविश्वाचे व्यापक दर्शन घडविले जाते. 'चक्रव्यूह' मध्ये प्रा. सक्सेनाची कथा हे मुख्य सूत्र आहे, पण या सक्सेनाच्या कथेबरोबरच प्रा. गोपीचंद रहाणेच्या संशोधन कार्याची कथाही उलगडत जाते. विद्यापीठातून वैज्ञानिक संशोधन करणारांच्या जगाचे एक अनोखे दर्शन घडते. याच्या जोडीलाच विद्यापीठातून चालणारे राजकारण हेही एक महत्त्वाचे आशयसूत्र म्हणून कादंबरीचा भाग बनलेले आहे. कुलगुरु पदासाठी चाललेली स्पर्धा, त्यासाठी लढवले जाणारे डावपेच, या डावपेचांचे राजकीय नेत्यांपर्यंत आणि सहकार सम्राटांपर्यंत पोहोचणारे धागेदोरे इ. मधून विद्यापीठातील राजकारणाचे श्री. पठारे यांनी 'चक्रव्यूह' मधून घडविलेले दर्शन फार वेधक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. विद्यापीठातील कुलगुरूची निवड या विषयावर मराठीत पुढे स्वतंत्र कादंबरीही लिहिली गेलेली आहे. पण विद्यापीठातील राजकारणाचे अंतरंगदर्शन घडविण्यात पठारे यांनी 'चक्रव्यूह' मध्ये जे यश मिळविलेले आहे, ते बरील कादंबरीच्या लेखकाला साधलेले नाही.

'दिवे गेलेले दिवस' या त्यांच्या पहिल्या कादंबरीचे आशयसूत्रही दुहेरी आहे. आशयसूत्राच्या दृष्टीने या कादंबरीचे सरळच दोन भाग पडलेले आहेत. पहिल्या भागात 'आणीबाणी' च्या काळातील दहशतपूर्ण परिस्थितीचे चित्र रेखाटलेले आहे. आणीबाणीनंतर झालेल्या सार्वत्रिक निवडणुकीचे साबन्त दर्शन दुसऱ्या भागात घडते. निवडणुकीच्या निमित्ताने ग्रामीण राजकारणाचे केलेले वास्तववादी चित्रण हे पठारे यांच्या पहिल्याच कादंबरीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राजकारणात एक आमूलाग्र परिवर्तन घडून आलेले आहे. पण या बदलत्या राजकीय वास्तवाचे दर्शन घडविण्यात मराठी कादंबरी मात्र कमी पडताना दिसते. वस्तुतः मराठीमध्ये 'राजकीय' म्हणून गाजलेल्या काही कादंबऱ्यांही वस्तुतः कृतक राजकीय कादंबऱ्याच आहेत. या पार्श्वभूमीवर 'दिवे गेलेले दिवस' मधील राजकीय वास्तवाचे चित्रण

लेखकाच्या सूक्ष्म अवलोकन आकलनाची साक्ष देणारे म्हणून लक्षणीय ठरते.

पठारेयांच्या सुरवातीच्या कादंबऱ्यांपेक्षा 'हारण' आणि 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' यानंतरच्या कादंबऱ्यांमध्ये विविध आशयसूत्रे एवढी एकजीव झालेली आहेत की त्यांमध्ये मुख्य आशयसूत्र आणि पूरक आशयसूत्रे असा भेदच करता येत नाही. 'हारण' मधली हारणची कथा आणि 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' मधली प्रा. भांगरेयांची कथा या दोन्ही कथा अन्य पात्रांच्या आणि स्थळांच्या बहुविध संदर्भांनी आशयसंपृक्त झालेल्या आहेत. प्रा. भांगरेयांची आई, त्यांचा मित्र भोकरे, 'हारण' मधले हरिभाऊ सोबले, बाबू - खेमनर किंवा फडणीस या पात्रांची आयुष्ये म्हणजे एक एक स्वतंत्र व समर्थ आशयसूत्र आहे, पण कादंबरीतील नायक-नायिकांच्या कथेशी ती अपरिहार्य स्वरूपात एकजीव झालेली आहेत. अशा प्रकारच्या या संदर्भ संपृक्ततेमुळे पठारे यांच्या कादंबऱ्या भाषिक अवकाशाचा मोठा पैस व्यापणाऱ्या झालेल्या आहेत.

व्यक्तिकडे एक केवळ मानवी व्यक्तित्व म्हणून पहात असतानाच व्यक्तित्वाच्या बाह्य-वारतवाचा संदर्भही पठारे यांच्या कादंबरीत अत्यंत स्वाभाविकपणे अवतरतो, या वैशिष्ट्याचा वर उल्लेख केलेला आहे. या वैशिष्ट्यांमुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांचे आणखी एक वेगळेपण जाणवते. भारतीय (किंवा नेमकेपणाने सांगायचे झाले तर हिंदू) समाजामध्ये व्यक्तीचा विचार बाह्य-वारतवाच्या किंवा सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भात करणे म्हणजे व्यक्तीचा विचार जातींच्या संदर्भात करणे होय. आपल्या समाजाचं वारतव हे जातिनिहाय समूहांनी बनलेल्या समाजाचं वारतव आहे. प्रत्येक जात म्हणजे सामाजिक दृष्ट्या एक स्वतंत्र पोटसमूह असतो, त्याचप्रमाणे प्रत्येक जातीची एक पोट-संस्कृती असते. प्रत्येक जातीचे हितसंबंध वेगळे असतात, आदर्श वेगळे असतात, एवढेच काय बोलीभाषेच्या पातळीवरही काही एक वेगळेपण असतेच. पण सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक जातीचे वारतवाबद्दलचे आकलनही वेगळे असते. म्हणून एकाच घटिताचा अन्वयार्थ दोन भिन्न जातितील व्यक्तींच्या दृष्टीने वेगळा असू शकतो. जातिनिष्ठ समाजात जन्मलेल्या व्यक्तीची जीवनदृष्टी अप्रत्यक्षपणे जातीच्या संदर्भाने नियत झालेली असते. म्हणून कादंबरीकारालाही व्यक्तीच्या सामाजिक संदर्भाचे भान ठेवावे लागते. मराठी कादंबरीमध्ये सामाजिक संदर्भाचे हे भान पहिल्यांदा डॉ. केतकरांच्या कादंबरीमध्ये व्यक्त झालेले आहे. एकाच वारतव घटितांकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण सामाजिक संदर्भानुसार कसा बदलत असतो हे केतकरांनी 'ब्राम्हणकन्या' सारख्या कादंबरीतून अतिशय प्रभावीपणे दाखविले आहे. 'समाजसुधारणेच्या ब्राम्हणी कल्पना अन्य जातियांच्या दृष्टिने अर्थशून्य आहेत', असा त्या काळात धक्कादायक वाटणारा निष्कर्ष केतकर काढू शकले ते त्यांच्या सामाजिक संदर्भाच्या प्रगल्भ आकलनामुळेच होय. सामाजिक संदर्भाचे हेच भान पुढे वेगळ्या पध्दतीने भालचंद्र नेमाडे यांच्या लेखनात व्यक्त झालेले आहे. या दोघांनंतर याबाबतीत तिसरे नाव अर्थातच श्री. रंगनाथ पठारे यांचेच घ्यावे लागते.

जातिनिष्ठ समाजात निर्माण होणारे सामाजिक प्रश्न हा काही पठारेंच्या कादंबऱ्यांचा आशय नव्हे, पण ज्या समाजाचे चित्रण त्यांच्या कादंबऱ्यांतून येते त्या समाजातील जातिनिष्ठ जाणिवेचे ताण-तणाव स्वाभाविकपणे त्यांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होतात. विविध जातितील व्यक्तींच्या प्रकृती, व्यक्तींचे जातिनुसार आपोआप पडणारे गट, प्रत्येक जातीला अन्य जातिविषयी असणारा आकस किंवा तुच्छता, जातिचा अभिमान, राजकारण आणि अन्य शिक्षणादी क्षेत्रात शिरलेली जातियता इ. गोष्टींचे वस्तुनिष्ठ चित्रण पठारे यांच्या कादंबऱ्यांतून पहावयास मिळते. त्यांच्या अगदी पहिल्या कादंबरीतही (दिवे गेलेले दिवस), याचे प्रत्यंतर मिळते. या कादंबरीतले भास्करराव निवडून येण्यासाठी जातीय घटकांचा वापर कसा करता येईल

याचा विचार करतात. त्यासाठी नेमक्या कोणत्या प्रबळ जातीला हाताशी धरले पाहिजे, गुजराथी - मारवाडी या जातींना कसे खूश केले पाहिजे, कोणत्या नेत्याला हाताशी धरल्यास इतर जाती आपल्यामागे येतील या जातीच्या गणितावरच त्यांचे निवडणुकीचे नियोजन चालू असते. या निवडणुकीच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या जातीतील व्यक्तींच्या ज्या प्रतिक्रिया व्यक्त होतात त्याही वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. एका कोकणस्थ गृहस्थांना आज, राज्य क्षुद्रांच्या हाती गेल्याचं दुःख आहे आणि आपल्या जातीला आजकाल काहीच किंमत राहिलेली नाही याबद्दल चीड आहे. 'क्षुद्र भडवे राज्य करतात इथं. आणि म्हणतात पुन्हा आम्ही क्षत्रिय आहोत. अरे काय लयकी तुमची! तुमचा वंश किती नीच' या उद्गारातून त्या ब्राम्हण गृहस्थांच्या अंगात मुरलेल्या जातीय रसायनाची प्रचिती येते. एका शहाण्णवकुळी क्षत्रिय गृहस्थाची प्रतिक्रियाही जातीश्रेष्ठत्वाचा गंड व्यक्त करणारी आहे. 'आता ब्याण्णववाले राज्यकर्ते झाले. आम्ही त्यांना जुमानत नाही. यशवंतराव कितीही मोठे झाले तरी शहाण्णवकुळी कसे होणार' या उद्गारातून पठारे यांनी शहाण्णवकुळी मराठ्यांची प्रकृती अगदी अचूकपणे टिपलेली आहे. याउलट निवडणुकीबद्दलची एका दलित तरूणाची प्रतिक्रिया त्याच्या दलितत्वाचे प्रतिबिंब म्हणून प्रकट होते. त्याची प्रतिक्रिया हा पीडितांच्या स्ताचा आवाज आहे. उच्चवर्णियांना नेरतनावूत करून स्वजातीच्या श्रेष्ठत्वाचा झेंडा फडकाविण्याची या तरूणाची घोषणा आहे. या कादंबरीतले आणखी एक समाजवादी पुढारी समाजवादी विचारांपेक्षा शहाण्णवकुळीच्या अभिमानानेच अधिक भारलेले आहेत. म्हणून माळ्यांची धूर्त जात राजकारणात येता कामा नये असे त्यांना वाटते आणि तरीही आम्ही 'समाजवादी जात मानीत नाही' हे आणखी आहेच. वरील व्यक्तींच्या या प्रतिक्रिया मांडताना पठारे यांनी भाषेमध्ये अत्यंत सूक्ष्म उपरोधाचा वापर करून या जातीय प्रवृत्तीबद्दलची आपली दृष्टी स्पष्ट केलेली आहे.

समाजातील जातीयता आणि त्याबद्दलचा लेखकाचा स्वच्छ भौतिक दृष्टिकोण याचे अधिक स्पष्ट दर्शन 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' मध्ये घडते. ब्राम्हण मराठा आणि अन्य जातींच्या वृत्ती - प्रवृत्ती आणि वैशिष्ट्ये निवेदनाच्या ओघात सहजपणे टिपली जातात. ब्राम्हणांची बौद्धिकता आणि शारीरिक ताकदीच्या दृष्टीने असलेला दुबळेपणा, त्याउलट मराठा जातीचा रासवटपणा, ऐसपैसवृत्ती, आपपरभाव नसलेली समावेशकता, मराठेतर सवर्ण जातींची ब्राम्हणीकरणाकडे झुकणारी प्रवृत्ती इ. तपशिल पठारे यांनी अचूकपणे टिपलेले आहेत. शेतीकामाचे कौशल्य नसणाऱ्या जाती मराठ्यांच्या दृष्टीने 'अडाणी' ठरतात असेही एक निरीक्षण पठारे यांनी नोंदवलेले आहे. यावरून सुसंस्कृत - अडाणी हा मूल्यविवेक जातिनिष्ठ संस्कारातूनच कसा निर्माण होतो हे लक्षात येते.

पण अशी जातिवैशिष्ट्ये टिपणे हेच केवळ 'टोकदार सावली - - -' या कादंबरीचे वैशिष्ट्य नव्हे. तर एका समंजस, उदार मानवीय दृष्टिकोणातून समाजातील जातीयतेची केलेली समीक्षाही या कादंबरीत आढळते. प्रा. भांगरे या मुख्य पात्राच्या माध्यमातून लेखकाने या दृष्टिकोणाचा आविष्कार केलेला आहे. प्रा. भांगरे ब्राम्हण आहेत हे कळल्यावर एक ब्राम्हण प्राध्यापक 'चला, आपला आणखी एक वाढला!' अशी प्रतिक्रिया व्यक्त करतात, पण प्रा. भांगरेंना ही जातीय सलगी आवडत नाही. किंबहुना आजच्या काळातही आपलं तुपलं या भूमिकेतूनच विचार करणे हे चूक आहे असे त्यांना वाटते. म्हणूनच प्रा. शाळीग्राम यांच्या ब्राम्हणी भूमिकेला ते विरोध करतात. 'ज्ञानेश्वर, एकनाथ, सावरकर हे आपले म्हणून आपण ब्राम्हणांनीच त्यांच्यावर बोलले पाहिजे' असे म्हणणारे शाळीग्राम संत तुकारामावरचे व्याख्यान ठेवायला मात्र नकार देतात. प्रा. शाळीग्राम यांची ही विचारसरणी घाणेरडी आहे असे प्रा. भांगरे यांना वाटते. जातीय भूमिकेच्या पलीकडे जाऊन

विचार करणारे प्रा. भांगरे एकाच जातीची माणसे एकत्र आली की जातिनिष्ठ विचार का करतात? या प्रश्नाचाही शोध घेऊ पाहतात. प्रगती ज्ञात्री, आर्थिक स्थिती सुधारली की, अस्मितेचा शोध सुरु होतो हे त्यांचे निरीक्षण आहे. त्याचबरोबर एकमेकांना आधार गवसायचा एक प्रयत्न म्हणूनही लोक जातीच्या नावाखाली एकत्र येत असावेत, असाही विचार प्रा. भांगरे करतात. प्रा. भांगरे यांच्या या विचारांमधून जातिनिष्ठ समाजवास्तवाकडे पाहण्याची एक समंजस भूमिका अशा प्रकारे कादंबरीतून व्यक्त होते.

जातिनिष्ठ समाजामध्ये जातिगत विशुद्धता हा व्यक्तीच्या सामाजिक प्रतिष्ठेचा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो. म्हणून खानदानीपणा किंवा कुलीनता हा सामाजिक नीतिमत्तेचा आदर्श मानला जातो. अकुलीन व्यक्ती समाजामध्ये हीन व उपेक्षेचा विषय बनतात. अशी व्यक्ती स्वतः कितीही जातीय चौकटीच्या बाहेर जाऊन विचार करणारी असली तरी समाज मात्र तिच्याकडे जातिव्यवस्थेच्या संदर्भातच पहात असतो. म्हणून अकुलीनतेचा डाग मिरवित अशा व्यक्तीला सामाजिक अवहेलनेला सामोरे जावे लागते. समाजात वैध आणि सुरक्षित असे स्थान तिला सामाजिकदृष्ट्या प्राप्त होऊ शकत नाही. 'टोकदार सावली....' मधील प्रा. भांगरे यांच्या समस्येची मुळे या अकुलीनपणात आहेत. प्रा. भांगरे यांच्यापुढील समस्या एका दृष्टीने सामाजिकच आहे, असा वर उल्लेख केलेला होता. तो याच अर्थाने. त्यांचे भांगरे हे आडनाव त्यांच्या ब्राम्हणत्वाविषयी; संशय निर्माण करणारे आहेच, पण ते जो वांशिक वारसा घेऊन आलेले आहेत तो वारसा त्यांना जातीच्या चौकटीबाहेर टाकणारा आहे. त्यांची आई पंढरपूरच्या अनाथाश्रमात वाढलेली. भांगरे यांचे वडील वयरवर असताना त्यांचा विवाह झालेला. आणि लग्नानंतर आईचा एका शिंपी जातीतल्या माणसाशी संबंध असलेला. हा सगळा भूतकाळ प्रा. भांगरे यांच्या वांशिक विशुद्धतेचा निकाल लावणारा. हा भूतकाळ भांगरेंना आयुष्यभर छळत राहतो. त्यांच्या वर्तमानावर सावली पसरवितो. ज्यांना त्यांचा हा भूतकाळ माहीत आहे ते लोक 'पंढरपूरची अवलाद' अशा तुच्छतादर्शक शब्दांनी भांगरे यांना त्यांच्या सामाजिक स्थानाची जाणीव करून देत असतात. त्यांचे स्वतःचे लग्न जमविताना कुळगोत्राचा प्रश्न उपस्थित होतोच. पण पुढे त्यांच्या मुली रुढ सामाजिक नैतिकतेच्या चौकटीत न बसणारे जे वर्तन करतात, त्याचे कारणही आपला अशुद्ध भूतकाळच होय, असे प्रा. भांगरे यांना वाटते. 'माझी जात कोणती?' असा प्रश्न त्यांना सतत पडतो. जातीच्या दृष्टीने आपले नाणे खणखणीत नाही, एका नासक्या आणि उठवळ वंशात आपण जन्म घेतलेला आहे, ही वस्तुस्थिती त्यांचा सतत पाठलाग करीतच राहते. अशा प्रकारे हा भूतकाळ प्रा. भांगरे यांच्या व्यक्तित्वाच्या घडणीतला एक घटक आहे आणि त्यांच्या मानसिक उलथापालथीचे मुख्य कारणही हा भूतकाळच आहे. म्हणून "टोकदार सावली..." या कादंबरीतील प्रा. भांगरे यांचे दुःख वैयक्तिक असले तरी त्याची निर्मिती विशिष्ट सामाजिक संदर्भात झालेली आहे हे स्पष्ट होते. मानवी प्रश्नाचा विचार करताना श्री. रंगनाथ पठारे आपल्या जातिनिष्ठ सामाजिक वास्तवाचे आकलन किती समर्थपणे प्रकट करतात हे त्यांच्या या कादंबरीतून उत्तमप्रकारे दिसून येते.

पठारे यांच्या कादंबऱ्या वास्तववादी बळणाच्या कशा आहेत, वास्तव मांडण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण कोणता आहे आणि या दृष्टिकोणाचा परिणाम त्यांच्या कादंबरीच्या घडणीवर कसा झालेला आहे, हिंदू समाजातील जातिनिष्ठ सामाजिक संदर्भाचा विचार ते कादंबरीतून कसा करतात या मुद्द्यांचा विचार आतापर्यंत केला. या विवेचनातून वास्तवाच्या आकलनामागे त्यांची जी जीवनदृष्टी किंवा मूल्यविवेक आहे त्याचे दर्शन काही अंशी घडतेच. पण या जीवनदृष्टीचे स्वरूप अधिक स्पष्ट होण्याच्या दृष्टीने आणखी काही मुद्द्यांची चर्चा करणे आवश्यक आहे. कादंबरीतील जीवनदृष्टीचा विचार अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण दोन

पातळ्यांवरून करू शकतो. कादंबरीतील विविध घटितांच्या मांडणीतून, तपशिलातून व्यक्त होणारा मूल्य संदर्भ ही एक पातळी, आणि दुसरी म्हणजे कादंबरीच्या मूल्य आशयसूत्रांतून किंवा एकूण कादंबरीतून व्यापकपणे सूचित होणारी मानवी जीवनाबद्दलची मूल्यात्मक भूमिका. अर्थात हे दोन्ही भाग परस्परांहून वेगळे असतात असे नाही. सुट्या सुट्या घटितांचे आकलनही कादंबरीतील व्यापक जीवनदृष्टीशीच सुसंगत असते/असावे लागते.

पठारे यांच्या कादंबरीत घटना-पात्रांच्या निवेदनातून मूल्यसंदर्भ कसा सूचित होतो याची अनेक उदाहरणे देता येतील. 'दिवे गेलेले दिवस' आणि 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' या कादंबऱ्यांतील अशा काही मूल्यसूचक उदाहरणांचा उल्लेख वर केलेला आहे. पण त्याहीपेक्षा अशा तपशिलांतून व्यक्त होणारे मूल्यसंदर्भ ज्या व्यापक जीवनदृष्टीशी जोडलेले असतात तिचाच विचार करणे हे अधिक महत्वाचे ठरते. असा विचार करताना एक मुख्य प्रश्न उपस्थित करता येतो तो असा की पठारे यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणाऱ्या जीवनदृष्टीमागे जीवनविषयक काही एक तत्त्वव्यूह, किंवा विचारप्रणाली (आयडिऑलॉजी) आहे काय? काही समीक्षकांनी पठारे यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी 'अस्तित्ववादी' आहे, असे विधान केलेले आहे. पण हे विधान तपासून पहाण्याची गरज आहे.

अस्तित्ववादामध्ये अनुस्यूत असणाऱ्या अस्तित्वविषयक काही संकल्पनांचे आविष्करण करणाऱ्या काही कादंबऱ्या मराठीत दाखवून देता येतात, परंतु पूर्णपणे अस्तित्ववादी तत्त्वव्यूहाचे आविष्करण करणारी 'आस्तित्ववादी' अशी कादंबरी मराठीत नाही असेच म्हणावे लागते. पठारे यांच्या कादंबऱ्यांचा तर अस्तित्ववादी विचारांशी फार दुरान्वयेच संबंध जोडता येईल. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील काही घटितांचे स्पष्टीकरण अस्तित्ववादी विचारांच्या आधारे करता येणे शक्य आहे. (उदा. 'चक्रव्यूह' मधल्या प्रा. सक्सेनाची कथा.) पण अस्तित्ववादी जीवनचिंतनाचा स्वीकार पठारे यांनी जाणीवपूर्वक केलेला आहे, असा निष्कर्ष काढता येणार नाही. साधारणतः अस्तित्ववादी समजल्या जाणाऱ्या साहित्यात परात्मता, असंगतता, अस्तित्वाच्या सच्चेपणाचा शोध ही आशयसूत्रे केंद्रस्थानी असतात. पण पठारे यांच्या कादंबऱ्या या आशयसूत्रांभोवती केंद्रित झालेल्या नाहीत. फक्त 'चक्रव्यूह' मध्ये प्रा. सक्सेना आपल्या अस्तित्वाची सार्थकता किंवा सच्चेपणा शोधण्याची धडपड करताना दिसतो आणि या धडपडीला यश न आल्याने आपले अस्तित्व आत्महत्येच्या मार्गाने संपवून टाकतो. 'चक्रव्यूह' चा हा अपवाद बगळता पठारे यांच्या अन्य कादंबऱ्यांतील प्रमुख आशयसूत्रांचा अस्तित्ववादी जीवनचिंतनाशी फारसा संबंध नाही. वस्तुतः पठारे यांची जीवनदृष्टी कोणत्याच एका सामाजिक, आर्थिक किंवा तात्विक विचारप्रणालीशी बांधलेली नाही. त्यांचे जीवनविषयक चिंतन स्वतंत्र आणि असांकेतिक आहे. त्याला 'अस्तित्ववादी' असे लेबल लावता येणार नाही. एवढेच नव्हे तर अस्तित्ववादी भूमिकेच्या विरोधी वाटावेत असे विचारही त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये येतात.

अस्तित्ववादी कादंबऱ्या प्रतिनायकाची प्रतिमा उभ्या करताना दिसतात. पण पठारे यांच्या कादंबऱ्यांतील नायकांना प्रतिनायक ही संज्ञा मर्यादित अर्थानेच लावावी लागेल. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील सर्वच नायक किंवा नायिका रुढ व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर जाऊन विचार करणारे किंवा या चौकटीबाहेर पडण्याची धडपड करणारे आहेत आणि या धडपडीतूनच त्यांच्या समस्या निर्माण होतात. 'रथ' मधल्या रावसाहेबांची धडपड प्रस्थापित वाङ्मयीन व्यवस्थेच्या बाहेर पडण्याची आहे. तसेच हारण हीसुद्धा रुढ सामाजिक मूल्यव्यवस्थेच्या बाहेर पडण्याची धडपड करणारी नायिका आहे. प्रा. भांगरे स्वतःची एक निश्चित

समंजस नैतिक भूमिका स्वीकारून वास्तवाला सामोरे जातात. या सामान्य मध्यमवर्गीय माणसातही रुढ नैतिक मूल्यांच्या विरोधात उभे राहण्याचे धाडस आहे. 'दिवे गेलेले दिवस' मधला नायकही राजकीय-सामाजिक व्यवस्थेतील मूल्यहीनता आणि सत्तेची सर्वकष दमनशक्ती यांचे स्वरूप स्वतःच्या स्वतंत्र नैतिक जाणिवेतून उघड करतो. अशा प्रकारे पठारेंच्या कादंबऱ्यांतील नायक व्यवस्थेच्या बाहेर पडू पाहणारे म्हणून एका अर्थाने बंडखोर आहेत. पण या बंडखोरीचा विचार पठारे केवळ व्यक्तिकेंद्री भूमिकेतून करत नाहीत. एक व्यक्ती व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर पडली म्हणजे समस्या संपली असं पठारे मानत नाहीत. म्हणून व्यक्तीचे निर्णयस्वातंत्र्य हीच अंतिम आणि अमर्याद गोष्ट आहे असे न मानता व्यक्तीच्या निर्णयस्वातंत्र्यालाही मर्यादा असतात, ही भूमिका पठारे यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होते. त्यांची ही भूमिका अस्तित्ववादातील व्यक्तिकेंद्री भूमिकेपेक्षा वेगळी आणि एतद्देशीय समाजवास्तवाच्या संदर्भात अधिक योग्य आहे असे म्हणावे लागते. 'हारण' मध्ये ते लिहितात.

'व्यवस्था एक चाकोरी देत असते. ती तुम्ही मोडली तर तुमच्यापुरते तुम्ही सुटता, तरी तुमच्या सुटण्याने निर्माण झालेले प्रश्न काही फक्त तुमचे रहात नाहीत.... म्हणजेच तुम्हाला व्यवस्थेच्या संदर्भातच अस्तित्व राहते....'

या भूमिकेमुळे पठारे यांच्या कादंबऱ्या 'सात सकंठेचाळीस' किंवा तत्सम कादंबऱ्यांहून वेगळ्या ठरतात.

अस्तित्ववादामध्ये मानवी अस्तित्वाचा विचार वर्तमानाच्या संदर्भात केला जातो. पूर्वगृहीत संदर्भचौकटीत अस्तित्वाचा विचार करण्याऐवजी वर्तमानातील एक स्वतंत्र सिच्युएशन म्हणून केला जातो. प्रत्येक सिच्युएशन ही अनन्य असते हा अस्तित्ववादातील एक महत्त्वाचा विचार आहे. पठारे यांच्या कादंबरीत मात्र या विचाराच्या विरोधी भूमिका मांडली गेलेली आहे. पठारे वर्तमानाकडे एक सुटी, अनन्य सिच्युएशन म्हणून पहात नाहीत तर वर्तमान हा भूत आणि भविष्यकाळाशी जोडलेला असतो. असे मानूनच वर्तमानाचा विचार करतात, 'टोकदार सावली...' मधील मुख्य आशयसूत्राची मांडणी याच विचाराच्या आधारे झालेली आहे. पठारे यांची भूमिका पुढील उताऱ्यातून स्पष्ट होते.

'वर्तमान वगैरे सुटं असं काही नसतंच. आखल्या भूतकाळाची सावली त्याच्यावर असते. शिवाय वर्तमानाचा प्रत्येक क्षण पुढच्याच घडीला भूतकाळाच्या विशाल उदराचा एक नगण्य भाग होवून जातो. एखाद्या कृष्णविवरासारखा हा भूतकाळ प्रत्येक वर्तमानाला सारखा आपला गिळतच असतो. मान्य आहे की, हे सारं रथळकाळाच्या चौकटीत घडत असतं. तरीही भूतकाळाच्या या सर्वभक्षी गाठोड्याची म्हणजे त्यांच्या असण्याची जाण ही फारच त्रासदायक गोष्ट आहे. आणि भविष्यालाही हे गाठोडं सुविहीतपणे नियत करते म्हणे. दोबळपणे म्हणायचं तर भूत, वर्तमान, भविष्य ही काही कणखर अशा सूत्रांनी बांधलेली असतात.' (पृ. ११)

'हारण' या कादंबरीत पृष्ठ-२८८ वर ही हाच विचार पुन्हा एकदा मांडलेला आहे. वर्तमान हा भूत-भविष्याशी काही कणखर सूत्रांनी बांधलेला असतो. ही पठारेंची भूमिका अस्तित्ववादातील अनन्यत्वाच्या भूमिकेपेक्षा वेगळी आहे हे स्पष्ट होते.

अस्तित्ववादी भूमिकेत ज्या मानवी समस्यांचा विचार केला जातो, त्यांच्यापेक्षा पठारेंच्या कादंबऱ्यांतून मांडल्या गेलेल्या समस्यांचे स्वरूप वेगळे आहे. 'रथ' मध्ये रावसाहेबांची जी समस्या आहे ती खास इथल्या सामाजिक व काळमयीन व्यवस्थेत निर्माण होणारी समस्या आहे. तिचे आकलन अस्ति-ववादी

भूमिकेतून करता येणार नाही. 'टोकदार सावली.... मधील प्रा. भांगरे यांची समस्या ज्या भूमिकेतून मांडलेली आहे, ती भूमिका ही अस्तित्ववादात न बसणारी आहे. 'हारण' ची समस्याही पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्थेत निर्माण होणारी स्त्रीची समस्या आहे. त्यामुळे पठारेंच्या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे अस्तित्ववादाच्या अंगाने जाणारी आहेत असेही म्हणता येत नाही. या सर्व विवेचनावरून पठारे यांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणारी जीवनदृष्टी स्वतंत्र असून तिला सरधोपटपणे 'अस्तित्ववादी' असे विशेषण लावता येणार नाही, हे स्पष्ट होईल.

पठारे यांच्या कादंबरीतील जीवनदृष्टीच्या संदर्भातच आणखी एका मुद्द्याचा विचार करणे आवश्यक आहे, तो म्हणजे पठारे यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणारा स्त्री-विषयक दृष्टिकोण. मराठीतील एका स्त्रीवादी समिक्षिकेने आपल्या एका व्याख्यानात नेमाडे आणि पठारे यांच्या कादंबऱ्यांतून व्यक्त होणारा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण हा पारंपारिक पुरुषप्रधान किंवा उपभोगवादीच आहे असे मत मांडले होते. अन्य काही समीक्षकांनीही विशेषतः 'हारण' कादंबरीच्या संदर्भात पठारे यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण रोमँटिकच आहे असे मत मांडले आहे. पण 'हारण' कादंबरीचे यथायोग्य आकलन केल्यास ही मते फारशी मान्य करता येण्याजोगी नाहीत हे स्पष्ट होते. सकृत्दर्शनी रोमँटिक वाटावे असे काही घटक 'हारण' कादंबरीत आहेत हे खरे. काळ्याकरंद, राकट माणसांच्या कुटुंबात हारणसारख्या अत्यंत देखण्या, गोऱ्या मुलीचा जन्म होणे, लग्नानंतर तिच्या आयुष्यात घडणारी अनपेक्षित स्थित्यंतरे, एका खेडवळ निरक्षर स्त्रीपासून मुंबईतील उच्चभ्रू वर्गापर्यंत होणारा तिचा प्रवास इ. घटितांमुळे ही कादंबरी वास्तववादी असण्यापेक्षा रोमँटिक अंगाने जाणारी आहे असा गैरसमज होऊ शकतो, पण असा समज या कादंबरीवर अन्याय करणारा ठरेल. हारणच्या जीवनातील वर उल्लेखिलेल्या घटनांना कदाचित अपवादात्मक वास्तव म्हणता येईल, पण असंभाव्य किंवा अवास्तव म्हणता येणार नाही. पण त्याहीपेक्षा महत्त्वाची बाब अशी की, विजोड नवऱ्याला सोडून परपुरुषाबरोबर पळून जाणाऱ्या या देखण्या स्त्रीची कथा रोमँटिक दृष्टिकोणातून किंवा रुढ नैतिक साच्यातून मांडली जाण्याचा धोका पठारे यांनी या कादंबरीत टाळलेला आहे. हारणच्या कथेची मांडणी यापेक्षा अधिक गंभीर व प्रगल्भ दृष्टिकोण स्वीकारून त्यांनी केलेली आहे.

हारणच्या कथेची मांडणी पठारे यांनी ज्या भूमिकेतून केलेली आहे ती भूमिका पुरुषप्रधान किंवा उपभोगवादी नसून उलट पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्थेत स्त्रीच्या वाट्याला येणाऱ्या भोगवट्याचे दर्शन घडविणे हा त्यांचा उद्देश आहे. पण पुरुषप्रधान व्यवस्थेला बळी पडणारी बिचारी अबला अशा केवळ अनुकंपेच्या दृष्टीतूनही पठारे स्त्रीकडे पहात नाहीत. तर पारंपारिक मूल्यव्यवस्थेशी अत्यंत चिबटपणे झुंज घेणारी, व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर पडू पाहणारी स्वत्वयुक्त स्त्री उभी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी हारणच्याद्वारे केलेला आहे. पठारे यांचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण कोणत्या प्रकारचा आहे हे पुढील उताऱ्यातून स्पष्ट होते.

'---नेहमीच्या आपल्या व्यवस्थेत जिथे सगळी बंधने स्त्रीवर आणि पुरुष काहीही करायला मोकळा अशी स्थिती असताना पुरुषी नजरेत घसरलेली स्त्री ही आणखी घसरत जाऊन अथवा पुरुषी व्यवस्थेचे कृपाच्छात्रात तिचे कर्दमात खोल स्तत जाणे अपरिहार्य असतानाही ती जगते, उभारी धरते हे विलक्षण स्वरूपाचे सरासरी सत्य नाकारण्याजोगे नाही आणि म्हणूनच स्त्रीच्या ह्या प्रचंड जीजिविषेचे प्रकरण कोणाच्या कसे लक्षात येत नाही हे कळत नाही. ह्या जबरदस्त चिबटपणाची गोष्ट 'बायकांना काय ! निसर्गनिच त्यांच्या अंगी ही सोशिकाता दिलेली आहे.' असे म्हणून धिटविण्याइतकी साधी सोपी नाही.... अर्थात उठून उभे राहणे म्हणजे आपल्या मध्यवर्गीय मूल्यव्यवस्थेत ज्या गोष्टींना प्रतिष्ठा आहे अशा नीतिविषयक साच्यात 'बघाना ! एवढी

ही स्त्री घसरली तरी संकटांनी डगमगून न जाता तिने लढा दिला आणि चारित्र्याचा वेगळा आदर्श उभा केल्या. असे काहीतरी विचार करणेही हास्यास्पद होय. अथवा घसरण आणि विशेष करून स्त्रीची घसरण सुरु झाली की तिचा प्रवास अपरिहार्यपणे कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे वैश्यावृत्तीत होतो असे गणित मांडून त्यांची चळवळ, चपखल, उद्दीपक वर्णनांचा विचारही तितकाच मतलबी असून त्यात नैतिक भोटपणाखेरीज काहीही हस्ती लागत नाही. मुख्यत माणसाचे आणि विशेषतः स्त्रीचे आयुष्य इतके गुंतागुंतीचे असते की असा काही सरळसोटा विचार करणे रानटीपणाचेही होऊ शकते.' (हारण : पृ. २२८)

थोडासा विस्ताराचा दोष पत्करूनही हा उतारा इथे देण्याचे कारण असे की पठारे यांचा स्त्रीकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण पारंपारिक वा सांकेतिक नाही हे स्पष्ट व्हावे. म्हणून स्त्रीविषयक भूमिकेच्या संदर्भात पठारे यांच्या कादंबरीवर घेतले जाणारे आक्षेप योग्य नाहीत असे म्हणावे लागते.

रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबरीच्या काही विशेषांचा हा जो विचार केला तो प्रामुख्याने आशयाच्या अंगानेच केला. त्यांच्या कादंबरीतील निवेदनतंत्रांचा आणि भाषेचा विचार हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होईल. प्रस्तुत निबंधाच्या मर्यादित अशा अभ्यासाला इथे वाव नाही. परंतु ज्ञाता ज्ञाता एक दोन मुद्द्यांचा निर्देश केला पाहिजे. वास्तवाचे आकलन अवलोकन आणि त्यामागील जीवनदृष्टी यांबरोबरच कोणत्याही चांगल्या कादंबरीकारांजवळ रचना, निवेदन, भाषा याबाबतची कौशल्ये असावी लागतात. चांगल्या कादंबरीच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणारी ही कौशल्ये पठारे यांच्याकडे निश्चितपणे आहेत याचा प्रत्यय त्यांच्या कादंबऱ्या देतात. कादंबरीच्या आशयद्रव्याला प्रभावी रचनाकार कसा भाषा याची उत्तम जाण पठारे यांना आहे. किंबहुना कादंबरीच्या जाणीवपूर्वक घडणीबाबत ते क्वचित प्रमाणापेक्षा अधिक दक्ष आहेत असे काही वेळा वाटते. रचनादृष्ट्या अत्यंत प्रभावी ठरणार्या म्हणून 'रथ', 'टोकदार सावली...', 'हारण' ह्या कादंबऱ्या विशेष उल्लेखनीय आहेत. रचनेच्या या साक्षेपामुळे पठारे यांच्या कादंबऱ्यांच्या संरचना लवचिक असूनही आवश्यक तो बंदिस्तपणा व एकात्मता त्यांना प्राप्त झालेला आहे.

पठारे यांची निवेदनशैलीही अशीच प्रभावी आहे. त्यांच्या या वैशिष्ट्यपूर्ण निवेदनशैलीचे नमुने म्हणून 'रथ'च्या शेवटी येणारे रावसाहेबांच्या मानसिक उद्रेकाचे वर्णन, 'चक्रव्यूह' मधील सक्सेनाच्या अपघाती मृत्यूचा प्रसंग किंवा 'हारण' मध्ये पृ. २८०-८१ वर येणारे समुद्रकिनाऱ्यावरील दृश्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण वर्णन अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील.

भाषेच्यादृष्टीने विचार केल्यास 'टोकदार सावली...' आणि 'हारण' या कादंबऱ्यांतून पूर्वीच्या कादंबऱ्यांपेक्षा वेगळी अशी, प्रौढ, गांभीर्ययुक्त वाटणारी वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैली पठारे यांनी विकसित केल्याचे दिसते. या कादंबऱ्यांतून बऱ्याचवेळा येणारी रीतीभूतकाळात्मक वाक्यरचना किंवा मोजक्याच पण भारदस्त संस्कृत शब्दांचा वापर करणारी दीर्घ, पल्लेदार अशी वाक्यरचना भाषिकदृष्ट्या काहीवेळा एकोणिसाव्या शतकातील गद्याशी नाते सांगताना दिसते. चिंतनशीलता हाही पठारे यांच्या भाषेचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे. या चिंतनशील भाषाशैलीमुळे मानवी जीवनातील नित्यपरिचित, साध्यासुध्या घटनांचे आकलनही पठारे यांच्या कादंबरीत सखोल व प्रगल्भ पातळीवर पोहोचल्याचे दिसते.

रंगनाथ पठारे यांच्या कादंबऱ्या आपल्या खास गुणवैशिष्ट्यांनी आजच्या मराठी कादंबरीविश्वात स्वतःचे वेगळे अस्तित्व सिद्ध करतात. पण चांगल्या कादंबरीची अनेक सामर्थ्ये असूनही चाडमयीन महात्मतेच्या दृष्टीने विचार करता त्यांच्या कादंबऱ्या एक सूक्ष्म असमाधानही निर्माण करतात. अगदी मराठी

कादंबरीसुत्रांचा विचार केला तरीही 'कोसला', 'विदार', 'धम', 'माणूस', 'डोंबात्याचा खेळ' किंवा 'बॅ. अनिरुद्ध भोपेस्वरकर' यांच्यावी तुल्यबळ ठरेल अशी कादंबरी पठारे यांनी निर्माण केलेली आहे काय? या प्रश्नाचे निःसंदिग्ध होकारार्थी उत्तर चटकन देता येणार नाही. पठारे यांच्या कादंबरीविषयी वाटणाऱ्या या असमाधानाची कारणमीमांसा हा पुन्हा एक स्वतंत्र चर्चेचा विषय होईल. पण सकृत्दर्शनीही त्यांच्या कादंबऱ्यातील काही कमकुवत जागा लक्षात येण्यासारख्या आहेत.

पठारे यांची कादंबरी न्याचवेळा मानवी वास्तवाविषयी काही महत्वपूर्ण असं सांगू पहात आहे असे वाटते पण प्रत्यक्षात ते सांगण्यामध्ये ती पूर्ण यशस्वी होत नाही. याचे कारण त्यांच्या कादंबरीतील मानवी वास्तवाबद्दलचे आकलन स्वतंत्र असून कोणत्याही सामाजिक, आर्थिक किंवा तात्त्विक विचारप्रणालीच्या चौकटीत ते बद्ध झालेले नाही, याचा निर्देश मागे केलेला आहे. एखाद्या लेखकाने पोथीनिष्ठपणे एखाद्या विचारधारेला बांधून घेऊ नये हे खरे, पण त्याच्या जीवनविषयक आकलनाला काही निश्चित वैचारिक किंवा आयडीयालॉजीकल आधार असणेही आवश्यक असते. पठारे यांच्या कादंबरीतून काही स्वतंत्र जीवनदृष्टी आणि जीवनचिंतन व्यक्त होत असले तरी या चिंतनामागील तात्त्विक आधार संदिग्ध आहेत असे वाटते. मराठीतील केशवसूत, हरीभाऊ आपटे, अगरकर हे प्रबोधनकाळातील लेखक किंवा पुढील काळातील मर्दकर, गंगाधर गाडगीळ, जी. ए. कुलकर्णी, भालचंद्र नेमाडे इत्यादी लेखकांच्या लेखनातून काही एक आयडीयालॉजी व्यक्त होते असे विधान करता येते. तसे पठारे यांच्या समग्र कादंबऱ्यांतून काही एक निश्चित विचारव्यूह व्यक्त होतो असे म्हणता येत नाही. अशा वैचारिक, तात्त्विक आधाराच्या अभावी त्यांच्या कादंबऱ्यांत अधूनमधून येणारे जीवनचिंतन सकृत्दर्शनी प्रगल्भ वाटत असूनही वाचकांच्या मनात जीवनाविषयी काही नवी वैचारिक जाणीव निर्माण करण्यास असमर्थ ठरते, असे दिसून येते.

काहीवेळा त्यांच्या कादंबऱ्यातील घटिते आणि तदनुषंगाने येणारे जीवनचिंतन यांचा अपरिहार्य तार्किक सांधा जुळत नाही असेही दिसते. उदा. 'टोकदार सावलीचे वर्तमान' मध्ये 'वर्तमान हा सुटा नसून तो भूत व भविष्यकाळाशी जोडलेला असतो' असे विचारसूत्र स्वीकारून पठारे प्रा. भांगरे यांच्या वर्तमान समस्यांशी मांडणी त्यांच्या भूतकाळाच्या संदर्भात करू पाहतात. पण प्रा. भांगरे यांच्या मुली सामाजिक नीतिमतेच्या दृष्टीने गर्हणीय ठरणारे जे वर्तन करतात, त्याचे कारण भांगरे यांच्या विशिष्ट भूतकाळात किंवा त्यांच्या अकुलीनपणात आहे असे म्हणणे तार्किकदृष्ट्या संयुक्तिक ठरणार नाही. प्रा. भांगरे यांचा जन्म एका उठवळ नासक्या वंशात झाला म्हणूनच पुढे त्यांच्या मुलींनी सामाजिकदृष्ट्या अनैतिक वर्तन केले अशी संगती लावणे हे विचित्र ठरेल.

काही वेळा असे दिसते की पठारे यांच्या कादंबरीतील विचारसूत्र महत्वपूर्ण असते, पण ते विचारसूत्र पेलून धरणारी घटिते क्षीण असतात. उदा. 'चक्रव्यूह' मध्ये 'मानवी अस्तित्वाची सार्थकता किंवा सच्चेपणा' हे एक महत्वपूर्ण विचारसूत्र प्रा. सक्सेनाच्या कथेमधून मांडण्याचा प्रयत्न पठारे करतात, पण अस्तित्वाच्या सच्चेपणाची ही मीमांसा प्रा. सक्सेनाचे मिस्र जाखडी बरचे अव्यक्त प्रेम या एकाच घटिताभोवती केंद्रित होते. त्यामुळे मुख्य विचारसूत्राला मर्यादा पडून वास्तवाच्या व्यापक परिप्रेक्ष्यात त्याचा विकास होत नाही. तसेच 'हारण' या कादंबरीच्या शेवटी 'माणूस वस्तुरूप होणे' असा एक महत्त्वाचा विचार येतो. पण कादंबरीची मांडणी या विचारसूत्राच्या अंगाने झालेली नसल्याने हा विचार कादंबरीमध्ये आलेले एक सुटे वैचारिक विधान अशाच स्वरूपाचा ठरतो.

कादंबरीमध्ये तात्विक चिंतनाचा उपयोग एक तांत्रिक युक्ती म्हणूनही पठारे करतात की काय असा संशय काहीवेळा वाटू लागतो. 'हारण'मध्ये हारण मुंबईत गेल्यावर तिथे तिची फडणीसशी आकरिमक भेट होणे किंवा नंतर फडणीसचा आकरिमक अपघाती मृत्यू होणे या घटना वाचकांच्यादृष्टीने अनपेक्षित योगायोगच ठरतात. (त्या संभाव्य आहेत असे मानले तरी 'पुरुषप्रधान व्यवस्थेत होणारी स्त्रीची कुचंबणा' या कादंबरीच्या मुख्य आशयसूत्राच्या दृष्टीने त्या फारशा आवश्यक ठरत नाहीत.) परंतु येथे एका तत्वचिंतनात्मक भाष्याचा आधार घेऊन पठारे या अनपेक्षित योगायोगाचे समर्थन करू पाहतात. भूत-वर्तमान-भविष्य हे एकाच सूत्रांनी परस्परांशी बांधलेले असतात याच विचारसूत्राच्या आधारे ते लिहितात, 'परस्परांशी घट्ट सूत्रांनी हे बांधलेले असते आणि त्यात अगणित शक्यता असतात - म्हणजे स्वच्छक्राव्वाचा प्रवाह कसाही वळू शकतो. त्यामुळे अनपेक्षितपणे एखादी गोष्ट झाली की, त्याला आपण अनपेक्षित म्हणतो म्हणून तसे म्हणायचे. वस्तुतः चौकटीत जे काही घडते ते सगळे शक्यतेच्या नियमांनी बद्ध असेच असते. पण आपल्या हे लक्षात येत नाही आणि आपण म्हणतो काय योगायोग बघा !' (हारण पृ. २८८)

हारण आणि फडणीस यांच्या अनपेक्षित भेटीचे समर्थन वरील भाष्यातून पठारे करीत आहेत ही गोष्ट चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षात आल्याशिवाय रहात नाही.

वस्तुतः एकीकडे व्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर पडू पाहणारी कृतीशील पात्रे आपल्या कादंबरीतून निर्माण करणाऱ्या पठारे यांनी योगायोगाच्या तत्वज्ञानाचा किंवा नियतीवादाचा आधार का घ्यावा हे कळत नाही. पण हे नियतीवादी तत्वज्ञान पठारे यांच्या कादंबऱ्यात अनेक ठिकाणी व्यक्त होते. मानवी घटना ह्या आधीच कोणत्या तरी कालपरिमाणात निश्चित झालेल्या असतात किंवा 'एखाद्या रत्याने तुम्ही जाता हा योगायोगाचा भाग असतो.' अशी भूमिका स्वीकारली की माणसाच्या कृतीला मानवी कृती म्हणून काही अर्थच उरत नाही. खरे तर हा नियतीवाद पठारेंच्या कादंबरीच्या एकूण प्रकृतीशी फारसा सुसंगत नाही. परंतु बर म्हटल्याप्रमाणे त्यांच्या कादंबरीतील तात्विक आधार पुरेसे स्पष्ट नसल्यामुळेच अशा प्रकारच्या विसंगती निर्माण झालेल्या आहेत.

अशा काही मर्यादांमुळेच पठारे यांच्या कादंबऱ्या वाचकांच्या मनात काही एक असमाधान व्यक्त करतात असे वाटते. परंतु या मर्यादांवर मात करण्याचे सामर्थ्य श्री. पठारे यांच्या ठायी निश्चितच असल्याने एखाद्या श्रेष्ठ कादंबरीची अपेक्षा त्यांच्याकडून करणे अयोग्य ठरणार नाही.

